

УДК 821. 161–98.09

Євген Джиджора

ORCID ID 0000-0003-3221-4866

АВТОР-ТРАДИЦІОНАЛІСТ У СЕРЕДНЬОВІЧНОМУ ТВОРІ: ФОРМИ ВЗАЄМОДІЇ З ЧИТАЧЕМ

Вивчено особливі умови здійснення творчого процесу в середньовічній літературі. Такими умовами визнано авторський поетичний традиціоналізм, який розкривається на трьох рівнях: дотримання жанрового канону, слідування загальноприйнятим зразкам; застосування мовно-літературного етикету. Означені умови дозволяють автору-традиціоналісту налагодити естетичний зв'язок із потенційним читачем. Прокоментовано три форми такого зв'язку: налаштування читача на відповідне сприйняття за допомогою цитат; прохання помолитися або й виправити написане; звернення із певним закликком.

Ключові слова: середньовічна література, автор, традиція, читач, рецепція, «відкритий» твір.

Yevhen Dzhyzhhora. TRADITIONALIST AUTHOR IN A MEDIEVAL LITERARY WORK: FORMS OF INTERACTION WITH THE READER

The article discusses special conditions of the creative process in medieval literature. So, the attention is focused on the participants of aesthetic activity in the medieval literary process: the author – the work – the reader. The first two categories are described in medieval studies, while the role of the reader is not clearly defined yet. The key issue of our research is to comment on the necessary conditions for the creative process and to trace the forms of interaction of the traditionalist author with the reader in medieval Christian literature. In the literary works of this period there was a special relationship between the author – the work – the reader. The author had to adhere to poetic traditionalism at three levels: not to avoid the genre canon; to follow set patterns in the meditation / narrative; to observe the rules of linguistic and literary etiquette. Setting a strategy of literary expression, the genre canon acted as an artistic guide to the author and therefore helped him to satisfy the needs of his audience. The adherence to traditional patterns does not unify the story of the ascetic so rigidly that all the works have the same plot. The medieval linguistic and literary etiquette allowed the use of “ready”

and therefore “better” expressions, which enjoyed this “status” not because they were once used, but because they were used by an authority. Since Christian literary texts had a didactic purpose, enlightened and taught spirituality, the writer was constantly concerned not only with attracting the attention of potential listeners but also with directing it to understanding the presentation in the right sense. To do this, he prepared the reader for the appropriate perception with the help of the phrases and ideas borrowed from authoritative sources; asked the readers to pray, or even to correct his one writing; addressed the audience with certain appeals. In the aesthetic triad, the author – the work – the reader, communicative relations were built on a hierarchical principle. The dominant meaning-generating role was given to the author, who initiated the literary discourse. The second in this hierarchy is the reader whom the author always tried to engage in creative interaction. A medieval literary work is usually an “open system”, which can be composed of “alien” but appropriate authoritative quotes, and which can be changed depending on the aesthetic and ideological preferences of the abstract reader who heard the author’s appeal and also wants to become the author.

Key words: medieval literature, author, tradition, reader, perception, “open” literary work.

Вступ

З назви підрозділу витікає, що наша увага сконцентрована навколо учасників естетичної діяльності у середньовічному літературному процесі: автора – твору – читача. Якщо перші дві категорії так чи інакше описані в медієвістиці (напр.: Александров, 2010; Пелешенко, 2012; Конявская, 2000), то читач – наразі найбільш не прояснена позиція. Хоча в останніх працях ми намагалися описати особливості *arg-poetica* в киеворуській гімнографії (Джиджора, 2019) та виявити різновиди авторських інтенцій до читача у вступній частині киеворуських агіографічних пам’яток (Джиджора, у друці). Проте така актуальна проблема потребує масштабнішого висвітлення.

Тож мета нашого дослідження – прокоментувати необхідні умови здійснення творчого процесу та простежити форми взаємодії автора-традиціоналіста з читачем в середньовічній християнській літературі.

Результати дослідження

Як відомо, в епоху Середньовіччя літературні твори здебільшого мали клерикальне призначення. Життя святих, проповіді авторитетних отців церкви, повчальні та пізнавальні фрагменти хронографів,

мінейні та тріодні канони, а також інші гімнографічні тексти призначалися для келійних та храмових служб. Це означає, що між автором – твором – читачем були організовані специфічні стосунки. Літературний твір передусім виконував дидактичну функцію. А його читач насправді був слухачем, адже під час богослужінь такі тексти виголошувалися читцями та співцями, відтак основна аудиторія сприймала їх зміст на слух. Відповідно, повторне ознайомлення із твором передбачало не перечитування, а переслухування. Повчальний характер і специфічна рецепція оративу / наративу висували чітку вимогу перед автором. Йому належало дотримуватися поетичного традиціоналізму на трьох рівнях:

- не ухилятися жанрового канону;
- слідувати загальноприйнятим зразкам у міркуванні / оповіді;
- проявляти мовно-літературний етикет (послугуватися «чужими», але авторитетними словами, зокрема, біблійними та свято-отецькими цитатами).

У середньовічній естетиці **жанровий канон** відігравав ключову функцію і тому формував обов'язкову умову творчого процесу. Скажімо, укладач гімнографічного жанру «канон» завжди оспівував будь-яку святкову подію у дев'яти піснях (хоча, друга часто опускалася). При цьому кожна з дев'яти пісень мала свою конкретну тему, задану відомою біблійною історією. Скажімо, у першій пісні гімнографічного канону потрібно було так оспівувати якесь свято (наприклад, Воздвиження Животворящого Хреста), щоб «вписатися» у тему подяки Творцю за визволення євреїв з Єгипту (Вих. 15: 1–18). А у шостій – щоб потрафити у тему пророка Йони, який, після триденного перебування у пащі морської риби, врятувався (Йон. 2: 3-10). На противагу гімнографу, автор хронографічного твору не мав потреби підпорядковувати наратив заданим біблійним темам. Проте він керувався не менш стійким правилом – позначати чіткі часові межі, в яких відбувалися описувані події. Часовий принцип оповіді передбачав або суб'єктивізацію історичного викладу (як у «Хронографі» 1512 року, де кожна нова глава розповідає про те, що відбувалося за часів правління відомої особи або під час знаменного дійства: *за царювання Андроника, за царювання Іоанна Палеолога, по смерті Михаїла, після Анкарської битви*, тощо), або його хронометризацію (як у «Повісті врем'яних літ», де кожний новий епізод становить річний календарний запис: *в лѣто 6574, в лѣто 6575*, тощо). Задаючи стратегію літературного висловлювання, жанровий канон виступав художнім дороговказом автору,

допомагав йому не загубитися під час роботи, не пуститися берега і не заблукати, а навпаки – триматися вказаного маршруту і відтак задовільнити запити своєї аудиторії.

Художньо-естетична установка Середньовіччя на канон як дороговказ обумовлює дотримання поетичного традиціоналізму і на рівні літературного сюжету та образної системи. Тут канонічність проявлялася у **слідуванні загальноприйнятим зразкам**. На думку Ю. Пелешенка, стародавній митець прекрасно орієнтується в тому, «як повинен бути побудований той чи інший образ» (Пелешенко, 2012: 11). «Будь-який твір будувався за певним стереотипом, – додає П. Білоус. – Будь-який сюжет описувався за відомою схемою, а персонаж зображувався за тим чи іншим зразком» (Білоус, 2013: 110). Скажімо, життя святого укладалося за традиційною схемою досягнення святості. Ця схема включала декілька тематичних блоків: народження – дитинство і юність – зрілість (діяння подвижника і/або чудеса) – смерть. Щоправда, не всі блоки реалізовувалися в кожному агіографічному творі. Частіше за все, випадало дитинство і юність, іноді – народження (як в «Житті Димитрію Солунському» або «Читанні про Бориса і Гліба»). З іншого боку, у багатьох пам'ятках могли бути усі блоки, причому деякі з них – доволі розлогими. Як у «Житті Феодосія Печерського», де дитинство і юність святого становлять окремих сюжет про складні взаємини молодого подвижника з матір'ю.

У свою чергу, кожний тематичний блок містив визначені літературною традицією теми. Наприклад, блок про народження міг розкриватися темою батьків (як у «Житті Олексія, чоловіка Божого», де у подробицях розповідається про благочестивий спосіб життя батька й матері Олексія), темою чудесних знамень перед народженням (як у «Житті Сергія Радонежського», де розповідається епізод про вагітну матір святого, у череві якої під час Літургії заспівав ще не народжений малюк), темою чуда при або одразу після народження святого (як у «Житті Миколая Чудотворця», де сказано, як щойно народжений малюк відмовився ссати материнське молоко, зате самостійно встав у купелі на обидві ноги і стояв, тримаючись рукою за її край), тощо. Вказані теми можуть по-різному комбінуватися, якісь з них пропускатися, а якісь розкриватися детальніше. Відтак художнє слідування загальноприйнятим зразкам не уніфікує оповідь про подвижника настільки жорстко, аби в усіх творах поставала одна й та сама фабула. Навпаки, схема досягнення святості одна, а наративи – завжди різні. Адже наповнення

тематичних блоків кожного разу обумовлене конкретними подвигами оспіваного святого.

І нарешті найнижчий рівень дотримання поетичного традиціоналізму – **мовно-літературний етикет**. У середньовічній літературі етикет дозволяв використовувати вже «готові» і тому «кращі» формулювання, які визнавалися такими не тому, що були вжиті колись, а тому, що відбулися у мові авторитетного «іншого». Тож автор немов би звертався до читача із таким не вираженим повідомленням: *«Це не моя художня зухвалість, це – слова Бога / пророка / євангеліста / святого отця»*.

Вдавання до «краще готових» висловів призводило до складного і варіативного процесу цитування в середньовічній літературі. У зв'язку з цим М. Гардзаніті запропонував розгорнуту класифікацію прямих та непрямих цитат: 1) посилання на поняття та реалії (згадка без коментаря, детальне тлумачення); 2) власне цитата (алюзія, парафраз або переказ, пряме цитування); 3) інсценування (переказ події у діалозі) (Гардзаніті, 2014: 12-13). Яскраві приклади такої багатопланової цитати знаходимо, серед іншого, у найбільш риторичних жанрах стародавньої книжності – у гомілетичних. Зокрема, у «Слові про Закон і Благодать» в контексті розмірковування про хрещення русичів, які відмовляються від язичництва, свого первинного сповідання, автор весь час вдається до алюзій і парафраз відомої біблійної розповіді, то просто згадуючи Авраама і Сару як історичних персонажів, то роз'яснюючи духовну першість їхніх синів – Ізмаїла (народженого першим, але від рабині Агар) та Ісака (народженого другим, але від вільної Сари).

Крім того, у «Слові» наявні численні прямі цитати, а також просто переказані євангельські пасажи, або ж переказані у діалозі персонажів. Зокрема, авторське розмірковування про пріоритет Благодаті над Законом вписане у старозавітний діалог Йосифа із старим Яковом, який благословляє своїх онуків, роблячи старшого Манасію другим, а молодшого Єфрема – першим по статусу. Вимірюючи Закон і Благодать за допомогою священної історії, стародавній книжник використовує авторитетний та вичерпний аргумент. Однак вдавання до аргументу «перевіреного» біблійного калібру і свідчить про мовно-літературний етикет та письменницьку культуру автора.

Отже, у середньовічному літературному процесі книжник дотримувався поетичного традиціоналізму на трьох тісно пов'язаних рівнях, які співвідносяться так:

- загальна структура поетичного цілого (жанровий канон);
- внутрішня організація оративу / наративу (загальноприйнятій зразки міркування / оповіді);
- мова (етикетні формулювання).

У середньовічному творі автор-традиціоналіст особливим чином вибудовував взаємодію з читачем. Оскільки християнські літературні тексти мали дидактичне призначення, просвіщали та вчили духовності, то письменник весь час переймався тим, як не лише привернути увагу потенційних слухачів, але й спрямувати її на розуміння викладу у потрібну смислову площину. Для цього він, як було сказано вище:

- налаштовував читача на відповідне сприйняття за допомогою «чужого» слова;
- просив їх помолитися, або й виправити написане;
- звертався із певними закликами.

У середньовічній традиціоналістській естетиці **авторське налаштування читача на потрібне сприйняття** відбувалося за допомогою цитації, розташованої у вступній частині пам'ятки. Як вважає Р. Піккіо, біблійна або святоотецька цитата / цитати виконували функцію тематичного ключа, який немов би відкривав двері у смисловий простір твору (Пиккио, 2003: 437). Як, скажімо, у «Пам'яті і похвалі», яка розпочинається з двох апостольських цитат (2 Тим. 2, 2 та Лук. 1, 1–4). Причому друга є ключовою з точки зору обґрунтування концепції подальшого викладу. Автор цитує євангеліста: *«Понеже мнози начаши повести дѣяти о извѣстныхъ вещехъ, бывшихъ в насъ, изволися и мнѣ, ходившу исперва и по всѣхъ, писати тебѣ, державный Феофиле, да разумѣеши, о нихъ же начатъ Исусъ, творити же и учити»* (Пам'ять і похвала, 2002: 252). У цих словах криється дуже важлива думка: оскільки багато хто вже взявся розповідати про Христа, то слід долучитися і тому, хто весь час був поруч з ним і з перших вуст знає основи його вчення. Для автора «Пам'яті» ці слова – основний мотив літературної праці. Тож далі він природно пояснює своє бажання розповісти про князя Володимира, адже, за його словами, вже давно назбирав багато матеріалів: *«И мало събравъ отъ многыа добродѣтели его, написахъ, и о сыну его, реку же святую и славъную мученика Бориса и Глѣба, како просвѣти благодать Божіа сердце князю»* (Пам'ять і похвала, 2002: 252–253). Тут тематичний ключ, виражений євангельською цитатою, дозволяє автору сформувати горизонт очікування читача. І такий читач сприймає розмірковування про хрестителя Русі кризь

призму апостольської установки на правдиві повідомлення очевидця подій на тлі вражень інших письменників.

За інших обставин середньовічний книжник не налаштовував читача на певне сприйняття твору. Натомість, він звертався до своєї аудиторії та **просив помолитися і простити за написане** (а іноді – навіть долучитися до роботи і виправити те, що виглядає незграбним). Такі звернення, як правило, пов'язані із художньою грою автора, який зізнавався у відсутності літературного таланту, у поганому володінні словом, у вічних гріхах, що не давали осмислити предмет викладу, тощо. У літературознавстві таку гру автора з читачем прийнято називати «топосом скромності».

Яскравий «топос скромності» реалізований у «Ходінні ігумена Данила». На самому початку твору автор констатує, що попри духовну негідність, він все ж вирішив побачити святі місця й описати свою подорож. Але саме з причини недосконалого підходу «*во всяком дэлэ*», книжник вирішив звернутися до потенційних читачів і сердечно попросити вибачень за можливу недолугість та незграбність написаного: «*Братиа и отци, господне мои, простите мя грэшнаго и не зазрите худоумью моему и грубости, еже писахъ о святэмъ градэ Иерусалимэ*» (Ходіння ігумена Данила, 2002: 111). Автор неначе виправдовується, що йому доводиться робити те, чого він насправді не вміє і тому не повинен робити. Як наслідок, вступний «топос скромності» завершується таким проханням: «*Но обаче надэся на милость Божию и на вашу молитву, да ми простить Христос Богъ моихъ грэховъ безчисленныхъ*» (Ходіння ігумена Данила, 2002: 111). Книжник звертається одночасно і до Бога, і до читачів. Першого просить простити незчисленні гріхи, а других – помолитися.

Ще більш розгорнутий і композиційно складний «топос скромності» у «Житті Стефана Пермського». Тут авторські зізнання у літературній неспроможності реалізуються двічі – у вступній частині та у завершальній, у «плачі з похвалою». У вступній частині «топос скромності» має традиційну форму – автор просить читачів вибачити його за літературне невігластво: «*Но молю вы ся, боголюбци, дадите ми простыню и молитвуйте о мнэ, азъ бо есмь умомъ грубъ, и словом невэжа, худ имэя разум и промысль вредоумень*» (Житіє Стефана Пермського, 1995: 52). Однак наприкінці Життя книжник йде далі. І тепер він не просто в черговий раз просить пробачення за невміло виконану роботу, він звертається до читачів із проханням долучитися до праці і переробити написане на краще: «*Не презрите*

мене, оканнаго, аще будет ми ся нэгдэ написала рэчь зазорна, и не-удобрена, и неустроена, и неухищрена. Мнэ же мнится, яко ниеди-но же слово доволно есть или благопотребно и стройно, но худа суть и грубости полна. Но аще и негораздо нэкая написана быша, но обаче възможно есть нэкому добрэйшему и мудрэйшему о Господэ построить сия и добрэ починити, а неудобренная удобрити, и не-устроеная построить, а неухищренная ухитрити, и несвершенная на-кончати» (Житіє Стефана Пермського, 1995: 260). Таке розгалужене двоетапне звернення демонструє бажання автора перетворити своїх читачів на активних учасників творчого процесу – зробити їх спів-творцями агіографічного викладу.

У середньовічній книжності подібні акцентовані прохання помолитися Богу та / або святим, простити за убогість, за необхідності переробити написане (*неудобренная удобрити, и неустроеная построить, а неухищренная ухитрити, и несвершенная накончати*) свідчать про повноцінний творчий діалог між учасниками естетичної діяльності – автором як ініціатором художнього дискурсу та читачем як його реципієнтом.

Нарешті, ще один різновид звернень автора до читача – **звернення із певними закличками**. Слід уточнити, що тут маються на увазі звернення із закличками до абстрактного читача як такого, а не до конкретного адресата, як, наприклад у «Повчанні Володимира Мономаха» (до синів), або у «Молінні Данила Заточника» (до князя). У стародавній літературі звернення із яким-небудь закличком до загального читача становлять найменш поширену форму взаємодії автора зі своєю аудиторією.

За цієї взаємодії книжник, як правило, закликав читача уважно придивитися до предмету викладу, сповнитися духовних міркувань, або й взяти приклад, якщо це оповідь про святого. Саме таке звернення спостерігаємо у «Житті Андрія Юродивого». У короткому вступі автор вказує на те, що читачам слід сповнитися духовної насолоди при ознайомленні із діяннями видатного подвижника: *«Жизнь Богу угодну и житье непорочно мужа добродрава, о возлюблены, хотяю ми исповэдати, приклоните себе, молюся вамъ, на послушание сихъ. Есть бо си повэсть якоже медвону нэкаку воню каплющи, масть сладку и велми дивну. Тэмже уготовитесь всею душею на се насыщение, да болми и азъ самъ подвигнуся на начатье повэсти сея и положю пред вами духовныя доблести сего мужа»* (Житіє Андрія Юродивого, 1999: 330). Виражаючи таку настійну пропозицію, книжник «вбирається» у різні

проповідника і прямо закликає аудиторію зануритися в історію життя юродивого, адже воно потече в душу, як солодкий духмяний мед («якоже медвену нэаку воню каплющи»). Звернення автора із чіткими закликами – вочевидь, слід вважати найбільш відвертим способом спрямування уваги абстрактного читача у потрібну семантичну нішу.

Тож особлива взаємодія середньовічного автора-традиціоналіста із читачем спонукувала першого застосовувати декілька поетичних прийомів:

- цитатний «тематичний ключ», яким увага читача спрямовувалася у потрібну семантичну площину;
- «топос скромності», за допомогою якого автор «загравав» із читачем і, за необхідності, долучав його до співтворчості;
- заклик до корисної дії, завдяки якому автор заохочував абстрактного (не конкретного) читача сповнитися певних ідей або вдатися до відповідних дій.

Висновки

Таким чином, стародавній літературний процес мав досить специфічну організацію. В естетичній тріаді автор – твір – читач комунікативні стосунки вибудовувалися за ієрархічним принципом. Звісно, домінуюча смислопороджувальна роль відводилася автору, який виступав ініціатором художнього дискурсу. Однак, на відміну від письменників Античності, Ренесансу і, тим більше, Нового часу, середньовічний автор мав дотримуватися жорстких умов здійснення творчого процесу (жанровий канон, загальноприйняті зразки, мовно-літературний етикет). Ці умови обмежували автора формально, проте дозволяли зосередитися на семантичному вмісті.

Другим в цій ієрархії слід визнати читача, з яким автор весь час намагався вступити в творчу взаємодію. Пізніше, в епоху Бароко автор присвячуватиме читачу спеціальну передмову, на кшталт «слова до чительника». Але вже в літературі класичного Середньовіччя простежуються чіткі форми художньої комунікації автора-традиціоналіста зі своєю потенційною аудиторією (налаштування на відповідне сприйняття, прохання помолитися і / або виправити написане; звернення з певними закликами).

За таких обставин сам твір має особливе функціонування. По-перше, якраз через твір автор комунікує з читачем, іноді

перетворюючи його на активного співтворця. Якщо в інші літературні епохи читач не виходить за межі своєї естетичної компетенції, то в Середньовіччя – виходить, редагуючи, переписуючи, доповнюючи чужий текст, тощо. Відтак стародавній твір – це завжди «відкрите» утворення, яке може бути скомпоноване з «чужих», але підходящих авторитетних цитат, і яке може бути зміненим в залежності від художньо-естетичних та ідейних уподобань того абстрактного читача, який почув заклик автора і також захотів стати автором. Звідси таке різноманіття редакцій одного й того ж твору, що відрізняються між собою більшою / меншою кількістю подробиць (наприклад, діянь святого в агіографії), наявністю / відсутністю вставок (додаткових історій, інтерпретацій у щорічних записках, скажімо, у хронографі) тощо.

Література

1. Александров О. (2010). Література Київської Русі: Між міфопоетикою і християнським символізмом. Одеса: Астропринт.
2. Білоус П. (2013). Вступ. *Історія української літератури: у 12 томах / за редакцією В. Дончика*. Т 1. Давня література (X – першої половини XVI ст.) / наукові редактори Ю. Пелешенко, М. Сулима. Київ: Наукова думка. С. 89–112.
3. Гардзанини М. (2014). Библиейские цитаты в церковнославянской книжности. Москва: Индрик. 232 с.
4. Джиджора Є. (2019). Ars-poetica в киеворуській гімнографії. *Проблеми сучасного літературознавства*. Вип. 28. Одеса. С. 11–19. DOI: <https://doi.org/10.18524/2312-6809.2019.28.165830>.
5. Житие. (1999). Житие Андрея Юродивого/ Подг. текста и перевод и комм. А.М. Молдована. *Библиотека литературы Древней Руси / под ред. Д.С. Лихачева, Л.А. Дмитриева, А.А. Алексева, Н.В. Поньрко*. Санкт-Петербург: Наука. Т. 2. XI–XII века. С. 330–359; 541–544.
6. Житие. (1995). Житие Стефана Пермского / Подготовка текста Т. Ф. Волковой, О. Б. Рыбаковой, перевод Г. М. Прохорова. *Святитель Стефан Пермский: к 600-летию со дня преставления / под редакцией Г. М. Прохорова*. Санкт-Петербург: Наука. С. 50–263.
7. Конявская Е. (2000). Авторское самосознание древнерусского книжника (XI – середина XV в.). Москва: Языки русской культуры.
8. Пам'ять і похвала. (2002). / Передмова і переклад О. Сліпушко. *Золоте слово: Хрестоматія літератури України-Русі епохи середньовіччя IX-XV століть: у 2 кн. / за редакцією В. Яременка*. Київ: Видавництво «Аконіт». Кн. 1. С. 252–265.

9. Пелешенко Ю. (2004). Українська література пізнього Середньовіччя (друга половина XIII–XV ст.): Джерела. Система жанрів. Духовні інтенції. Постаті. 2-е видання. Київ: ПЦ «Фоліант».
10. Пиккио Р. (2003). Функция библейских тематических ключей в литературном коде православного славянства / пер. с англ. О. Беловой. *Пиккио Р. Slavia Orthodoxa: Литература и язык* / отв. ред. Н.Н. Запольская, В.В. Калугин. Москва: Языки славянских культур. С. 431–473.
11. Ходіння ігумена Данила (2002). / передмова і переклад О. Сліпушко. *Золоте слово: Хрестоматія літератури України-Русі епохи середньовіччя IX–XV століть: у 2 кн. / за редакцією В. Яременка*. Київ: Видавництво «Аконіт». Кн. 1. С. 110–147.

References

1. Aleksandrov, O. (2010). *Literatura Kyivskoi Rusi: Mizh mifopoetykoiu i khrystyianskym symbolizmom* [Literature of Kievan Rus: Between mythopoetics and Christian symbolism]. Odesa: Astroprint. [in Ukrainian]
2. Bilous, P. (2013). *Vstup* [Introduction]. *Istoriia ukrainskoi literatury: u 12 tomakh / Za redaktsiieiu V. Donchyka*. T 1. Davnia literatura (X – pershoi polovyny XVI st.) / naukovi redaktory Yu. Peleshenko, M. Sulyma. Kyiv: Naukova dumka. S. 89–112. [in Ukrainian]
3. Gardzaniti, M. (2014). *Biblejskie czitaty` v czerkovnoslavyanskoy knizhnosti* [Biblical quotations in Church Slavonic literature]. Moskva: Indrik. [in Russian]
4. Dzhydzhora, Ye. (2019). *Ars-poetica v kyievoruskii himnografii* [Ars-poetica in Kievan hymnography]. *Problemy suchasnoho literaturoznavstva*. Vyp. 28. Odesa. S. 11–19. [in Ukrainian]
5. Zhitie. (1999). *Zhitie Andreya Yurodivogo* [The Life of Andrey the Holy Fool]. / Podg. teksta i perevod i komm. A.M. Moldovana. *Biblioteka literatury` Drevnej Rusi* / pod red. D.S. Likhacheva, L.A. Dmitrieva, A.A. Alekseeva, N.V. Ponyrko. Sankt-Peterburg: Nauka. T. 2. XI–XII veka. S. 330–359; 541–544. [in Russian]
6. Zhitie. (1995). *Zhitie Stefana Permskogo* [The Life of Stephen of Perm] / Podgotovka teksta T. F. Volkovoj, O. B. Ry`bakovoj, perevod G. M. Prokhorova. *Svyatitel` Stefan Permskij: k 600-letiyu so dnya prestavleniya* / Pod redakciej G. M. Prokhorova. Sankt-Peterburg: Nauka. S. 50–263. [in Russian]
7. Konyavskaya, E. (2000). *Avtorskoe samosoznanie drevnerusskogo knizhnika (XI– seredina XV v.)* [The author's self-awareness characteristic of the Old Russian scholar (the 11th – mid-15th century)]. Moskva: Yazy`ki russkoj kul`tury`. [in Russian]

8. Pamiat i pokhvala. (2002). [Memory and praise] / Peredmovna i pereklad O. Slipushko. *Zolote slovo: Khrestomatiia literatury Ukrainy-Rusi epokhy serednovichchia IX-XV stolit: u 2 kn. / za redaktsiieiu V. Yaremenka*. Kyiv: Vydavnytstvo «Akonit». Kn. 1. S. 252–265. [in Ukrainian]
9. Peleshenko, Yu. (2004). *Ukrainska literatura piznoho Serednovichchia (druha polovyna XIII–XV st.): Dzherela. Systema zhanriv. Dukhovni intentsii. Postati*. [Ukrainian Literature of the Late Middle Ages (second half of the 13th – 15th centuries): Sources. Genre system. Spiritual intentions. Writers]. 2-e vydannia. Kyiv: PTs «Foliant». [in Ukrainian]
10. Pikkio, R. (2003). Funktsyia bybleiskykh tematycheskykh kliuchei v lyteraturnom kode pravoslavnoho slavianstva [The function of biblical thematic keys in the literary code of the Orthodox Slavs] / per. s anhl. O. Belovoi. *Pykkyo R. Slavia Orthodoxa: Lyteratura y yazyk* / otv. red. N.N. Zapol'skaia, V.V.Kaluhyn. Moskva: Yazyky slavianskykh kultur. S. 431–473. [in Russian]
11. *Khodinnia ihumena Danyla*. [The Pilgrimage of Abbot Daniel]. (2002). / Peredmovna i pereklad O. Slipushko. *Zolote slovo: Khrestomatiia literatury Ukrainy-Rusi epokhy serednovichchia IX-XV stolit: u 2 kn. / za redaktsiieiu V. Yaremenka*. Kyiv: Vydavnytstvo «Akonit». Kn. 1. S. 110–147. [in Ukrainian]